

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

De landschaps- biografie in de gemeentelijke omgevingsvisie

De landschapsbiografie in de gemeentelijke omgevingsvisie

Colofon

De landschapsbiografie in de gemeentelijke omgevingsvisie

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met RUG

Fotografie: Jos Stöver

Vormgeving: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, juni 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Foto voorkant: Nieuwburg, Middeleeuws kasteelterrein, Alkmaar

Inhoud

Inleiding	6
Wat is een landschapsbiografie?	7
Het nut van de landschapsbiografie voor de omgevingsvisie	9
Handreiking voor de opdrachtgever	11

Gemeenten zullen komende jaren omgevingsvisies maken. Een landschapsbiografie levert inhoudelijke input voor deze omgevingsvisies én is een vehikel voor de gemeente om vorm te geven aan participatie. Samen met de bevolking een landschapsbiografie opstellen helpt daarbij. In deze brochure vindt u informatie over hoe dat in zijn werk gaat.

Een landschapsbiografie laat zien hoe een gebied zich door de wisselwerking van mens en natuur heeft ontwikkeld. Dat geeft inzicht in de manier waarop het verleden doorwerkt in onze huidige leefomgeving. Zo kan een landschapsbiografie een waardevolle bijdrage leveren aan (gemeentelijke) omgevingsvisies, die immers niet alleen een beschrijving van de fysieke leefomgeving bevatten, maar ook de opgaven en ambities voor de toekomst.

Landschap is een breed begrip. Het behelst niet alleen archeologie, historische geografie en historische bouwkunde, maar bijvoorbeeld ook economische ontwikkelingen, ecologie en plaatsnaamkunde. Al deze vakgebieden vormen lagen. En al die lagen zijn nodig om verbanden en patronen te ontdekken en te begrijpen. Kenmerkend voor de landschapsbiografie is dan ook de interdisciplinaire aanpak. De landschapsbiografie is een wetenschappelijk product; dat wil echter niet zeggen dat het onderzoek alleen het terrein van wetenschappers is. Plaatselijke historische verenigingen en bewoners kunnen het onderzoek verrijken. Zij beschikken immers over een schat aan kennis over de geschiedenis, de cultuurhistorische waarden en de met het landschap verbonden verhalen. Een ander voordeel is dat het gesprek met bewoners hen bewust maakt van het erfgoed in de eigen buurt en zo hun betrokkenheid kan vergroten. Bewoners kunnen ook participeren in het tweede stadium waarin het onderzoek (de landschapsbiografie) wordt vertaald in visievorming en beleid. Hoe waarderen zij hun leefomgeving en wat vinden ze belangrijk?

Deze publicatie laat stap voor stap zien wat er komt kijken bij het maken van een landschapsbiografie en benoemt aandachtspunten voor de gemeente als opdrachtgever.

Een landschapsbiografie belicht in woord en beeld hoe een gebied in de loop van de tijd veranderde onder invloed van de wisselwerking tussen mens en natuur, en hoe het verleden in het hedendaagse landschap doorwerkt.

Een landschapsbiografie beschrijft de levensloop van een landschap. Dit kan een regio, een gemeente of een kleiner gebied zijn. Belangrijk is dat 'landschap' niet alleen iets tastbaars is (het 'fysieke' of 'materiële' landschap) maar ook een sociale dimensie heeft (het 'sociale' en 'mentale' landschap). Daarom is het logisch dat bewoners ook bij het maken van een landschapsbiografie betrokken zijn.

Lagen, verbanden en patronen

Bij het maken van een landschapsbiografie komt het aan op het analyseren en tonen van verbanden tussen de diverse lagen van landschappen, zoals bodem, terreinvormen, hydrologie, (historische) ecologie, archeologie, historische bebouwing, economie en landgebruik, veldnamen, verbeelding in de kunst en verhalen. Dat geeft inzicht in historische en ruimtelijke ontwikkelingen,

kenmerken, patronen en structuren. Bij voorkeur is dit een interactief en participatief proces waaraan bewoners bijdragen. Bij grote of diverse gebieden vindt eerst een opsplitsing in deelgebieden plaats.

Doel

Een landschapsbiografie heeft een doel. Dat is om de historie van landschappen en hun bewoners beter te begrijpen en dat begrip te benutten, als inspiratiebron voor visievorming over toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen. Dat vraagt een laagdrempelige tekst en aansprekende beelden en zowel verhelderend als bruikbaar kaartmateriaal.

Kennis, keuzes, visievorming en beleid

Als resultaat van onderzoek is een landschapsbiografie op zichzelf beleidsneutraal. Uiteraard kunnen uitkomsten door het maken van keuzes worden vertaald in visies en beleid. Wat waarderen wij en wat is de moeite waard om te bewaren? Kunnen kernkwaliteiten benoemd worden? Hoe gaan we hiermee om in beheer en ontwikkelingen?

Gemaal de Tuut, Appeltern

Een landschapsbiografie geeft inzicht in:

- de ruimtelijke opbouw en landschappelijke verscheidenheid van een gebied;
- de ontwikkelingen die het landschap in de loop der eeuwen heeft doorgemaakt;
- de historische gelaagdheid van het landschap, dat wil zeggen de herkenbaarheid van historische patronen en processen in het huidige landschap en hun samenhang in ruimte en tijd;
- de manier waarop mensen in het verleden natuur en landschap hebben gebruikt en beleefd;
- de veldnamen en verhalen die plekken en terreinen in het landschap een eigen specifieke identiteit geven.

En antwoord op:

- Hoe is het landschap in de loop der eeuwen veranderd?
- Wat vinden we daar nog van terug in het landschap van vandaag?
- Hoe veranderde het menselijke gebruik van het landschap?
- Hoe beleefden mensen het landschap in verschillende perioden van de geschiedenis?
- Welke betekenis kenden ze eraan toe?
- Welke sporen van het verleden kun je in het huidige landschap herkennen?
- Welke betekenis heeft dit alles voor ruimtelijke vraagstukken in onze tijd?

Wat is landschap?

‘Landschap’ is een gebied, zoals dat door mensen wordt ervaren, waarvan het karakter het resultaat is van wederzijdse beïnvloeding door natuurlijke en menselijke factoren.

‘Landschap’ is dus zowel natuur als cultuur, en zowel fysiek als sociaal. Landschappen weerspiegelen de – vaak langdurige – wisselwerking tussen mens en milieu. Die wisselwerking verandert en daarom veranderen landschappen ook: bodems, landschapsvormen, vegetaties, ontginningspatronen, nederzettingen etc., maar ook de ideeën, noties, beelden en verhalen die met het landschap verbonden zijn. Hierbij gaat het niet alleen om het agrarisch landschap maar ook om het stedelijk landschap, het waterland-

schap en verdwenen landschappen. Landschappen worden verschillend ervaren. Groeps- en persoonsgebonden opvattingen en voorkeuren spelen hierbij een rol.

Door langdurige en intensieve menselijke invloed zijn de Nederlandse landschappen niet puur natuurlijk meer. Het zijn uitgesproken cultuurlandschappen geworden, in hoge mate mensenwerk. Sporen en structuren van verschillende ouderdom zijn erin herkenbaar. Die verbinden heden en verleden, ook in de beleving van bewoners. Landschappen zijn zowel het product van historische ontwikkelingen als het podium waarop de toekomst vorm krijgt. Want landschappen zullen blijven veranderen.

Uitzicht vanaf de Eusebius kerk, Arnhem

Het nut van de landschapsbiografie voor de omgevingsvisie

Omgevingsvisie

Het opstellen van een landschapsbiografie maakt het mogelijk kenmerken en kwaliteit van de fysieke leefomgeving in een omgevingsvisie te krijgen, en richting te geven aan ambities. De gemeentelijke omgevingsvisie moet de volgende onderdelen bevatten: een beschrijving van de hoofdlijnen van de fysieke leefomgeving (wat is er en wat is de kwaliteit ervan) en daar uit voortvloeiend, de opgaves op hoofdlijnen en de doelen van integraal beleid voor de fysieke leefomgeving. De landschapsbiografie kan de fysieke leefomgeving beschrijven voor de aspecten bodem en ondergrond (waaronder archeologie), ruimtelijke kwaliteit (waaronder cultuurhistorie en landschap) en een samenhangend beeld geven van de aanwezige kwaliteiten. Een landschapsbiografie geeft inzicht in historische ruimtelijke ontwikkelingen, kenmerken, patronen, structuren en verhalen.

Participatie

Bij het opstellen van een omgevingsvisie is de opdracht aan gemeenten om participatie vroeg in het proces te organiseren. Vooral bij het in beeld brengen van de ruimtelijke kwaliteiten door de landschapsbiografie kunnen burgers en belangenorganisaties betrokken worden en hiermee kan de gemeente invulling geven aan een deel van het participatieproces.

Basis voor keuzes

Een landschapsbiografie is op zichzelf beleidsneutraal omdat het een resultaat is van inventariserend onderzoek. De landschapsbiografie levert een karakterisering van de ruimte: Het integrale verhaal van het verleden. 'Wat heb ik' wordt hierin beschreven. 'Hoe ga ik ermee om' is ter beantwoording door het gebied. De landschapsbiografie is de basis voor het bepalen van de kernkwaliteiten van het gebied en de keuzes die gemaakt worden voor ontwikkeling van de ruimte, te behouden waarden, gewenst gebruik, etc.

Buitenplaats Vollenhove met gardenfair, De Bilt

Aanloop tot beleid

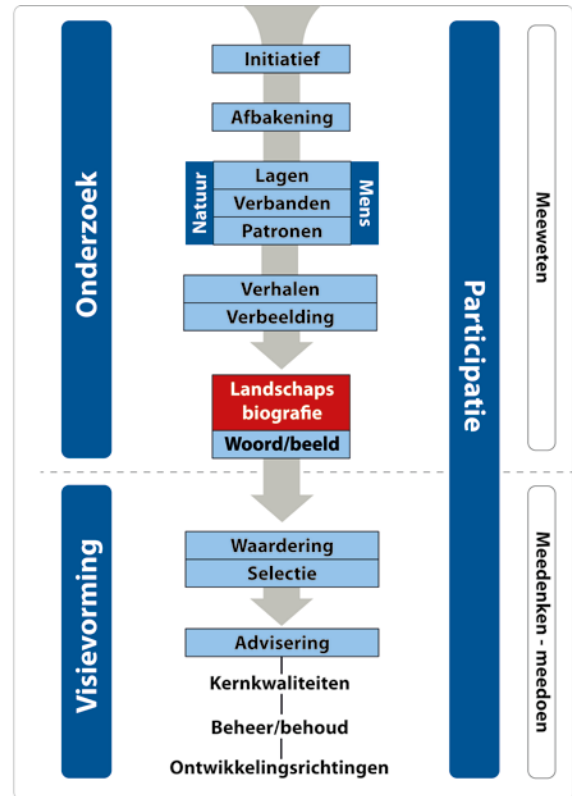
Op basis van beschreven kwaliteiten kunnen keuzes worden gemaakt voor visievorming, beleid en ontwikkelingsbeelden.

Om te komen tot een omgevingsvisie zijn deze stappen nodig:

1. Weet wat je hebt (aan karakterisering, verhalen en beschrijving van de ontwikkeling van het landschap vastgelegd in een landschapsbiografie)
2. Waarderen en bepalen van kernkwaliteiten, wat is belangrijk
3. Bepalen behoud en ontwikkelingsrichtingen
4. Maken visie en beleid

De landschapsbiografie levert antwoord op processtap 1 en geeft richting aan stap 2. Experts en burgers kunnen een bijdrage leveren in alle processtappen en betrokken worden voor het verhogen van de kwaliteit en het draagvlak.

Een landschapsbiografie komt gefaseerd en in samenwerking tot stand. Onderstaand schema laat dat in hoofdlijnen zien.

Stappenplan landschapsbiografie

De opdrachtgever heeft invloed

Als opdrachtgever heeft u invloed op de kwaliteit van de landschapsbiografie. Als u precies weet wat u wilt met het onderzoek en vervolgens bedenkt wat daarvoor nodig is, kunt u de regie houden. Voor die kwaliteit zijn zes factoren van belang:

1. Het onderzoek is maatwerk; het sluit aan bij de aard en schaal van het gebied en vooral de opgave;
2. Het is goed afgebakend; het is gebaseerd op een goede omschrijving van de opdracht;
3. De opdrachtformulering is in samenwerking met collega's die een andere achtergrond hebben en zo nodig externen tot stand gekomen;
4. Het onderzoek is tot stand gekomen in samenwerking met burgers en maatschappelijke organisaties;
5. Het voldoet aan bepaalde, in de wetenschap gebruikelijke, procedurele normen;
6. Het is bruikbaar en toepasbaar voor alle betrokkenen en belanghebbenden.

1. Maatwerk

Het maatwerk in de landschapsbiografie wordt bepaald door de keuze van het te onderzoeken gebied, het aantal bronnen dat gebruikt wordt, het beschikbare geld en tijd. Deze factoren hebben invloed op het detailniveau van de resultaten. De wijze van presentatie van de gegevens in de landschapsbiografie kan afhankelijk zijn van wat er nodig is voor het vervolg proces en producten (zoals de omgevingsvisie).

2. Goed afgebakend

Een goede landschapsbiografie begint met een duidelijke omschrijving van de opdracht. Deze bevat allereerst basisgegevens, zoals de opdrachtgever, de achtergrond van de vraag (bijvoorbeeld onderzoek ter voorbereiding op een erfgoednota of omgevingsvisie) relevante documenten, de keuze voor integraal of thematisch, de toegankelijkheid van gebied en gebouwen, de betrokken partijen en een globaal beeld van hun opvattingen en kennis van het landschap, de fasering van het onderzoek

Bank met informatie over middeleeuws kasteelterrein Berg van Troje en streekgeschiedenis w.o. WOII, Borssele

(eventuele tussenrapportages, eindverslag), de begeleiding en toetsing en de publicatie(rechten). Een landschapsbiografie is op zichzelf beleidsneutraal. Worden er in het verlengde van de landschapsbiografie ook beleidsadviezen van de opdrachtnemer verlangd? Zo ja, dan moet dat in de opdracht gespecificeerd worden. Er zit voor de opdrachtgever dus een keuzemoment van stap 1 naar stap 2 (zie schema). Stap 2 is een nieuwe fase.

Daarnaast is de onderzoeksvraag duidelijk beschreven. Hierbij kunnen de volgende aspecten aan bod komen:

- het doel van het onderzoek, bijvoorbeeld in het kader van een omgevingsvisie;
- de potentiële gebruikers;
- de gewenste focus en diepgang;
- de benodigde informatie om het rapport direct te kunnen vertalen in beleid;
- de betrokken onderzoeksdisciplines;
- de te gebruiken bronnen (bijvoorbeeld omgeving, kaarten, literatuur, archieven, interviews);
- de aard van de documentatie (primaire en/of secundaire bronnen);
- de methodiek (van literatuuronderzoek tot veldwerk);
- de gewenste participatie van burgers;
- aard en omvang van het product (analoog en/of digitaal);
- de soort afbeeldingen en de verslaglegging;
- de wenselijkheid van een wetenschappelijke en/ of publiekspublicatie.

De eisen die aan het onderzoek worden gesteld, kunnen het best formeel in een document worden vastgelegd. Zo is het voor iedereen duidelijk hoe het onderzoek moet worden uitgevoerd, waarvoor het bedoeld is en wat het moet opleveren. Deze transparantie draagt bij aan het onafhankelijke karakter van het onderzoek. Op basis van dit document kunt u een begroting maken en offertes vragen.

3. Samenwerking

Samenwerking met collega's met een andere achtergrond en eventueel externe partijen komt de kwaliteit van het onderzoek ten goede. Het helpt om de onderzoeksvraag scherp te krijgen. Door de opdracht samen te formuleren, worden ook geen relevante zaken vergeten. Daarnaast creëer je zo medestanders en worden de onderzoeken en de resultaten gesteund door de organisatie.

4. Publieksparticipatie

Het onderzoek is niet alleen het terrein van wetenschappers. Participatie van maatschappelijke organisaties en burgers kan het onderzoek op verschillende manieren verrijken. Allereerst zijn bewoners vaak goed op de hoogte van de cultuurhistorische waarden in hun omgeving, van veldnamen en de met het landschap verbonden verhalen.

Er is een schat aan kennis en expertise binnen de vele historische en natuur- en milieuverenigingen die Nederland telt. Hun inbreng kan een waardevolle aanvulling zijn op die van wetenschappelijk geschoolde experts (meeweten). En misschien heeft het 'publiek' een heel andere kijk op wat interessante landschapselementen zijn. Het is goed om beide groepen in samenspraak te laten opereren. Bijkomend voordeel is dat interactie met bewoners hen ook bewust kan maken van het erfgoed in de eigen buurt en hun betrokkenheid kan vergroten. Bewoners kunnen ook participeren in het stadium waarin het onderzoek (de landschapsbiografie) wordt vertaald in visievorming en beleid (meedenken en meedoen). Wat zien zij als waardevol? Wat zijn belangrijke plaatsen van herinnering? In welke vorm kan erfgoed van betekenis zijn in de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied?

5. Onderzoeksaanpak

De landschapsbiografie heeft binnen de ontwikkeling van een omgevingsvisie een praktisch doel: het biedt de grondslag voor een goede belangenafweging bij het ontwikkelen van beleid en het nemen van beslissingen. Echter, het in kaart brengen van cultuurhistorische en landschappelijke aspecten en verhalen vereist studie van uiteenlopende, vaak oude en lastig te begrijpen bronnen. Denk aan kaarten, vondsten, foto's en documenten. Die zijn vrijwel nooit gemaakt met het oog op historisch onderzoek of voor gebruik in de ruimtelijke ordening. Ze moeten dus onderling zorgvuldig worden vergeleken en op betrouwbaarheid beoordeeld.

Ook het doen van veldonderzoek en het afnemen van interviews vergen specifieke kennis en kunde.

Cultuurhistorisch onderzoek moet dan ook voldoen aan bepaalde, in de wetenschap gehanteerde eisen die betrekking hebben op het verzamelen, analyseren en presenteren van onderzoeksgegevens (het 'hoe'). Het onderzoek kan in acht stappen worden samengevat:

1. Afbakening van het onderzoeksgebied;
2. Omschrijving van de onderzoeksvraag (de opgave);
3. Opstellen van een onderzoeksplan;
4. Verzamelen van informatie via bronnen- en literatuuronderzoek, interviews en/ of veldwerk;
5. Analyseren van de verzamelde informatie;
6. Opstellen van een complete, samenhangende en verklarende beschrijving van de aanwezige patronen en elementen (in tekst, beeld en kaart);
7. Opstellen van een toegankelijk geschreven onderzoeksrapport met kaarten en eventueel een publiekversie;
8. Openbaar maken van de verzamelde gegevens in bijvoorbeeld online databases en GIS-systemen. Het beschikbaar stellen van de vervaardigde kaarten en het rapport, bijvoorbeeld op de website van de gemeente.

Durgerdam

6. Bruikbaar en toepasbaar

Een landschapsbiografie moet voor alle betrokkenen en belanghebbenden een toegevoegde waarde hebben. Het onderzoeksrapport kent een wetenschappelijke grondslag, maar is zo geschreven dat het voor iedereen leesbaar en bruikbaar is. Bij de opdrachtformulering kunt u eisen stellen ten aanzien van de leesbaarheid, controlemomenten instellen, enzovoort. Een bruikbaar en toepasbaar onderzoek begint bij een goede opdracht. De opdrachtgever moet eerst het eindbeeld schetsen (waar wil ik naar toe met het onderzoek, wat wil ik bereiken) en vervolgens ook bedenken wat daarvoor nodig is. Zie ook de handreiking 'ruimtelijke ordening en erfgoed'. https://publicaties.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/ruimtelijke-ordening-en-erfgoed_o.pdf

Er zijn al diverse landschapsbiografieën gemaakt en blijken een goed instrument te zijn om het gesprek te voeren over de omgevingskwaliteit van het gebied en de toekomstige ontwikkelingen.

In 2018 en 2019 worden voor vier gemeenten biografieën gemaakt volgens bovengenoemd stappenplan. De resultaten worden op de site van de rijksdienst geplaatst. De biografieën worden gemaakt in het kader van het project 'Op naar een landschappelijke omgevingsvisie'. Deelnemende gemeenten zijn Heiloo (provincie Noord-Holland), De Wolden (provincie Drenthe), Wierden (provincie Overijssel) en Leudal (provincie Limburg).

Kwaliteit beoordelen

Voor u als opdrachtgever is het misschien lastig het onderzoek uit te zetten en de kwaliteit van het onderzoek te beoordelen. Maar u kunt wel op de volgende zaken letten.

- De kwaliteit van het onderzoek is afhankelijk van de kennis en expertise van de onderzoeker(s). Een CV geeft informatie over opleiding, werkervaring, publicaties en referenties. Ook lidmaatschap van een beroepsvereniging biedt houvast.
- Het cultuurhistorisch onderzoek is afhankelijk van de onderzoeksvraag multidisciplinair en wordt bij voorkeur uitgevoerd door een groep van samenwerkende onderzoekers uit de archeologie, architectuurgeschiedenis, historische bouwkunde, tuinhistorie, stedenbouwkunde en historische geografie.
- Het gebruik van primaire bronnen en secundaire literatuur (omvang, diepgang) is bepalend voor de kwaliteit van het onderzoek. Het is belangrijk verschillende onderzoeksplannen of offertes hierop te vergelijken.
- Laat het conceptresultaat toetsen door externe deskundigen. Een gekwalificeerde en onafhankelijke begeleidings-/klankbordgroep, zoals de lokale commissie voor erfgoed of ruimtelijke kwaliteit, kan hierbij een belangrijke rol spelen.